

१.१.६ महानुभावीयांचे पद्य वाङ्मय (साती ग्रंथ) :

विद्याभीमित्रांनो, आता महानुभावीयांच्या 'साती ग्रंथां'चा परिचय करून घेऊया.

महानुभाव पंथाच्या विचारांची बैठक श्रीकृष्णभक्तीनेच भारलेली आहे. हा पंथ श्रीकृष्णाला पूर्ण परब्रह्म परमेश्वराचा अवतार मानतो. त्यामुळे महानुभाव पंथातले साती पद्यग्रंथ हे पंचकृष्ण आणि श्रीचक्रधरोक्ती शाना वाहिलेले आहेत. हे सारे काव्यग्रंथ आहेत. सात ग्रंथांपैकी एक ग्रंथ सोडून इतर सर्व सहा ग्रंथांच्या निर्मितीमागे श्रीकृष्णभक्तीची प्रेरणा आहे. श्रीकृष्णभक्तीने उजळलेले महानुभावीय 'साती ग्रंथ' ही सगळी प्रबंधकाव्ये आहेत. या साती ग्रंथांचे लेखक व रचनाकाल पुढीलप्रमाणे आहेत.

ग्रंथ	कवी	रचनाशक
१) रुक्मिणीस्वयंवर	नरेंद्र	१२१४
२) शिशुपालवध	भास्कर कवीश्वर व्यास	१२३५
३) एकादशस्कंध (उद्भवगीता)	भास्कर कवीश्वर व्यास	१२३६
४) वछाहरण	दामोदर पंडित	१२३८
५) ज्ञानप्रबोध	पंडित विश्वनाथ	१२५३
६) सहाद्रिवर्णन	खळो उर्फ राघो व्यास	१२५५
७) ऋद्धिपूरवर्णन	नारायण पंडित	१२८५

१) रुक्मिणीस्वयंवर : इ.स. १२१२ (श. १२१४)

नरेंद्रांच्या रुक्मिणीस्वयंवराचा 'साती ग्रंथा'त कालदृष्ट्या पहिला क्रमांक लागतो. तसा काव्यगुणदृष्ट्याही हा अतिशय सरस ग्रंथ आहे. मूळ ग्रंथ १८०० ओव्यांचा असला तरी या ग्रंथाची उपलब्ध ओवीसंख्या ८७९ इतकी आहे. आणि त्यात सुदेव ब्राह्मण द्वारकानगरीपर्यंत येतो एवढाच कथाभाग आला आहे. परंतु हा अपूर्ण अवस्थेतला ग्रंथ जरी पाहिला तरी असे म्हणावेसे वाटते की, हा एक कलासंपन्न आणि रसपूर्ण असा ग्रंथ आहे. अभ्यासकांनी तर या ग्रंथाविषयी असे म्हटले आहे की, "हे काव्य म्हणजे मराठी शारदेच्या अंगावर चढविलेले एक दिव्य लेणे आहे."

या काव्यग्रंथातून रुक्मिणीच्या श्रीकृष्णावरील भक्तियुक्त प्रीतीचे विदग्ध दर्शन घडविले आहे.

'ते देवांचे सौंदर्य यानु कैसे : जे मदनु अपत्य लाहिला आपसे

रुपाचा येधु नारीसि असे : तैसाचि मुनीश्वरां ।'

असे किन्नराच्या तोंडून श्रीकृष्णाचे सौंदर्यवर्णन रुक्मिणी ऐकते. आणि विरहाने अस्वस्थ होते. रुक्मिणीने तिला शिशुपालाला द्यावयाचे ठरवलेले असते. त्यामुळे तर ती आणखी दुःखी होते. मग तिच्या विरहावर उपचार करण्यासाठी अनेक शीतलोपचारांची योजना केली जाते. पण विरह सहन न होऊन -

‘तया मी शरण सर्वभावी : तनु-मनु-प्राण अर्पिले देवी ।
तो माझिया जीविताचा गोसावी : रावो यादवांचा ।’

आपली अशी अवस्था ती आपल्या सखीला सांगते. विरह दुःखावरचा उपाय म्हणून सुरेश्वर श्रीकृष्णाकडे रवानगी केली जाते. एवढाच भाग या काव्यात उपलब्ध आहे.

हे सारे काव्य देशोदेशींच्या राजांची वर्णने, श्रीकृष्णसौंदर्याची वर्णने, अस्ताचलावरील सूर्याची वर्णने, दिव्यांची वर्णने, चंद्रोदयांची वर्णने, वनोपवनांची वर्णने, द्वारका नगरीची वर्णने इ. वर्णनांनी खचाखच भरलेले आहे. पण नरेंद्राचे कथासूत्रावर व त्याच्या प्रमाणबद्ध मांडणीवर लक्ष आहे. वर्णनांच्या अतिरेकापायी कथेचा रसभंग होऊ न देण्याची काळजी घेतो आणि ती ‘बहु बोलता अति प्रसंगु । कथे होईल रसभंगु’ शब्दात व्यक्तही करतो. तरीही कथानकाचे निवेदन करताना मात्र नरेंद्राला वर्णनांचा अतिशय हव्यास असल्याचा वाचकाला जाणवत राहाते. शिवाय ही वर्णने अत्युक्तियुक्त आहेत. उदा. वसंतऋतूचा झाडांवरही परिणाम झाला आहे. इतका की त्यांनाही स्त्रीसुख भोगण्याची इच्छा झालेली आहे. असे कवी वर्णन करतो.

‘तया रितुरायाचेनि रजें । कामिनियांचा वेधु कवणां नुपजे ?
झाडें डोहेळेंजताति माजें । स्त्रीसुख भोगावया ।’

त्याच्या वर्णनातला कल्पनाविलास वाचकाला थक्क करून सोडणारा आहे. तो असा -

‘तवं गगनी नक्षत्रें उमटत । जैसी आकाशी घाटौलि फुलत
ना तरि मेघ वीणि साधित । मोतियांची ’

नरेंद्रांचे कवित्व, कल्पकता आणि सौंदर्यदृष्टी अतिशय भव्य आहे, हे निःसंशयपणे मान्य करावे लागते हा ‘रसकवी’ आहे. अमृतासारखे त्याचे बोल रसाळ आहेत. त्यात पुन्हा श्रीकृष्णभक्तीही पहावयास मिळते म्हणूनच -

‘श्रीकृष्णाचा वर्णिता कीर्तिचंद्रु । चढवीन सुखाचा समुद्रु’
असा विश्वास तो व्यक्त करतो.

‘श्रीकृष्णाचा गुणी जीविनला । माझा जिऊ श्रीचक्रधरा विनटला
तो आंतुल आनंदु वोसंडला । कवितेचेनि मिसे’

त्याच्या काव्यलेखनाचे आणखी एक वैशिष्ट्य असे की, त्याच्या काव्यलेखनात सद्भिरूचीचा संयम असे रसिकता आणि उदात्तता यांचा सुंदर संगम रुक्मिणीवर्णनात पहावयास सापडतो. त्याबरोबरच त्याच्या कल्पनाविलासाचे सामर्थ्यही त्यातून प्रगट होते.

‘तिया आंगभारे चालती राजसा : हांसेनि उजळति दाहि दिशा
दाटेति डोळेयांचा वळसां : सभेचे लोक

कास्मिराचिये करंडिये जैसे : भीतरिल मूर्ति प्रकासे
पातळा लुंगडेयांतुनि तैसे । आवएव दिसताती
तयांमाजि रुक्मिणीचे रूप । जैसे सिद्धरसाचे लेप
की ते चंद्राचे पूडिव निकोप । कांडारिले
की ते भुवन-मठिंची अंबिका । कीं सौंदर्य लोकिची तारका
ना तरि जन्म-पत्रिका । मन्मथाची'

असे रुक्मिणीचे उत्प्रेक्षापूर्ण वर्णन तो करतो. पण ते करीत असताना सद्भिरूचीच्या मर्यादा तो सांभाळतो.

'येकेका अवेवाचे बरवेपण । बोलतां विषया होईल माजवण
पुन साधूंचे घडैल दूशण । जन्हीं मुनी जाले ।'

रम्य कल्पनाविलास हे या कवीच्या प्रतिभेचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. अलंकारांमध्ये उत्प्रेक्षा हा या प्रतिभेचा आवडता अलंकार आहे. या दृष्टीने रुक्मिणीच्या विरहोपचारातील पुढील उदाहरण पाहाण्यासारखे आहे. रुक्मिणीच्या विरहोपचाराची तयारी सुरू आहे. अर्धचंद्राच्या खलात चांदण्याचा पारा आणि नक्षत्रांचे मोती खालून काढावयाची आहेत.

'खली अर्धचंद्राचा । पारजु शोधुनि चांदिणेयांचा
मारु केला मोतियांचा । नक्षत्राचेया ।'

कधी कवीची अत्युक्ती साधेच पण भावपूर्ण रूप धारण करते. विरहाने दुःखी असलेली रुक्मिणी झोपलेली आहे आणि तिने डावा हात उशाखाली ठेवला आहे. तर उजवा हात हृदयावर आहे. त्याचे कारण कवी सांगतो.

'डावा हातु उसिसां घातला; उजवा हृदयावरि ठेविला
जैसा जिवेंसी देवो धरिला : निसटैल म्हणौनि ।'

कवी शब्दब्रह्माची उपासना करतो पण या उपासनेचा ओघ साहजिकच श्रीकृष्णगुणवर्णनाकडे वळतो. काव्याला पारमार्थिकतेचे अधिष्ठान असले पाहिजे. कवीच्या लेखणीला संयमशील वळण लागावे अशी अपेक्षा नरेंद्र पूर्ण करतो. सद्भिरूचीसंपन्न अशा संयमाचे उत्तम उदाहरण म्हणून नरेंद्राने केलेले रुक्मिणीवर्णन पाहाण्यासारखे आहे.

रुक्मिणीचे राजसपण : जर्गीं वानीतसे कवण
परब्रह्म ग्रहिस्थ करी आपण : जेणें रूपेसी'

नरेंद्राच्या मनातील मराठी भाषेबद्दलचा अभिमान हा ही त्याच्या कवित्वाचा आणखी एक गुणविशेष आहे.

‘ते मन्हाटे बोल रसिक । वरि दावीन देशियेचें विक

म्हणैन सव्वाख्यान श्लोक । मिसें वोवियेचेनि ।’

असा हा नरेंद्र रामदेवराव यादवाच्या दरबारातील कवी होता. दोन बंधूनी (सालकवी व नृसिंह कवी यांनी) अनुक्रमे रामायण व नलोपाख्यान लिहिलेले पाहून श्रीकृष्णभक्त नरेंद्राने त्यांची निर्भर्त्सना केली. तेव्हा दोघा बंधूनी त्यास श्रीकृष्णकथेवर काव्यलेखन करण्याचे आवाहन केले. या प्रसंगातून मूळ १८०० ओव्यांच्या ‘रुक्मिणीस्वयंवरा’चा जन्म झाला. या काव्यावर रामदेवराव यादव काही अमिष दाखवून हक्क सांगू लागला. असे केल्याने आमच्या कविकुळाचा बदलौकिक होईल असे स्पष्टपणे सांगून या तिघा बंधूनी एका रात्रीत सुमारे ९०० ओव्या (८७९) नकलून काढल्या. पहाटे राजाचा मनुष्य आला व मूळ समग्र ‘रुक्मिणी स्वयंवर’ ग्रंथ घेऊन गेला. इकडे ९०० ओव्यांचा आपला अपूर्ण ग्रंथ घेऊन नरेंद्र भटोबासापाशी आला आणि त्याने महानुभाव पंथाची दीक्षा घेतली. मग हा काव्यग्रंथ पंथात मान्यता पावला. संपत्तीला वश न होण्याची नरेंद्राची बाणेदार वृत्ती पाहून रामदेवराव यादव मनात चांगलाच चरकला. पैशाच्या बळावर कवीलाही विकत घेत येईल हा राजाचा प्रयत्न असफल ठरला.

नरेंद्राने श्रीकृष्णकथेचे लेखन जरी केले असले तरी पंथीय तत्त्वज्ञान मात्र या ग्रंथात कुठेच आलेले नाही. अर्थात कवित्वाच्या विदग्ध जाणिवेतून हे काव्य लिहिलेले असल्यामुळे त्याकडून पंथीय तत्त्वज्ञानाची अपेक्ष करणे हे चूक ठरेल. दुसरे असे की, नरेंद्राने या पंथाची दीक्षा घेण्याच्या अगोदरच हे काव्य निर्माण झाले आहे त्यामुळे महानुभावांचे तत्त्वज्ञान या ग्रंथात येणे शक्य नाही. मात्र आलंकारिकतेने नटलेले कल्पनासौंदर्य, भावमाधुर्य, ज्ञानेश्वरकुलीन शैली, सौंदर्यासक्त वृत्ती, आत्मविश्वास, विनय आणि श्रीकृष्णकथेवरील प्रेम् अशी अनेकविध वैशिष्ट्ये या काव्यग्रंथातून व्यक्त होताना दिसतात.

नरेंद्रांच्या कवित्वाचे, कल्पकतेचे आणि सौंदर्यदृष्टीचे अंग निःसंशय उज्ज्वल आहे. निसर्गचित्रणात त्याने दाखविलेली सौंदर्यदृष्टी तर प्राचीन मराठी साहित्यात तर तुरळकच दिसते. कवित्वाचे, रसाचे आणि भावनात्मकतेचे जे दुसरे अंग आहे त्याचाही परिपोष या ग्रंथात झालेला दिसतो. नरेंद्राचे बोल हे अमृतापेक्षा रसाळ आहेत. आणि त्या रसाळपणातच श्रीकृष्णभक्तीही आहे. नवरससिद्धी हे कवित्वाचे प्रधान कार्य आहे आणि हे नवरससिद्धीचे सामर्थ्य शारदेच्या कृपेने कवीला प्राप्त होते. अशी कवीची भूमिका आहे म्हणूनच शारदेचा गौरव करताना तो म्हणतो,

‘ते आपुलिया कणवा महाकवी :

नवरसांचे मेघ वोळवी :’

रसप्रतीती हे काव्यलेखनाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. ही गोष्ट नरेंद्राला मान्य आहे. पण श्रीकृष्णकथा रसप्रतीतीचा विषय असला पाहिजे, असा मात्र त्याचा आग्रह आहे. ही आपली भूमिका फार सुरेख शब्दां प्रतिबंध

तो व्यक्त करतो. कवी म्हणतो, 'शारदा ही शब्दब्रह्मीची देवता असली तरी राया मुरारीची मात्र ती विद्यावंती म्हणजे स्तुतिपाठक गायिका आहे.

‘ते देवता तरी शब्द ब्रह्मींची :

पुन विद्यावंती राया मुरारीची ’

या वर्णनानंतरच्या काही ओव्यांतून कवी पुन्हा पुन्हा रुक्मिणी वर्णन करतो. तेथे कवीने सुंदर उत्प्रेक्षानी परिपूर्ण अशा ओव्यांतून तिच्या सौंदर्याचे वर्णन केले आहे. त्याच्या सत्त्वशील सौंदर्यदृष्टीचे उदाहरण म्हणून पुढील उत्प्रेक्षा पहाण्यासारख्या आहेत. ‘रुक्मिणीचे रूप म्हणजे जणू काही चंद्राचे पुडीव निकोप स्वरूपात कांडारलेले आहे, असे तो म्हणतो.

‘नरेंद्र हा केसोबासांप्रमाणे प्रबंधकवी आहे आणि प्रबंधकाव्यातले तीन विशेष नरेंद्राच्याही काव्यात अवतरले आहेत. एक नरेंद्राला महाकवित्वाची ओढ आहे. ज्यांनी देवाला जाणले व जे देवाला प्रिय झाले अशा महाकर्वीबद्दल त्याला आदर आहे. ‘ते महाकवी मानिले : जे जाणौनि देवा वालभैले’ असे तो म्हणतो. सर्गबद्धतेचे बाह्यलक्षण नसले तरी त्याच्या काव्यरचनेचा एकंदर घाट महाकाव्यरचनेच्या वळणावर गेलेला आहे. दोन त्याची प्रतिभा ही अत्युक्तिप्रिय आहे आणि तीन, ‘तैसे देवाचा गुणी विसंवता : मि ब्रियाळ बोले उसणता’ असे म्हणून कवीने आपली कवित्वविषयक नम्रता प्रगट केली आहे.

नरेंद्रांची भूमिका भक्तापेक्षाही रसिक कवीचीच अधिक आहे, हे या ग्रंथातील वर्णनातून सहजपणे प्रकट होते. म्हणूनच नरेंद्राला ‘महानुभावीय सारस्वतातील कर्वींद्र’ अशी पदवी देऊन रा. चिं. ढेरे म्हणतात ‘जीवनाचा व्यापक अनुभव डोळसपणे घेऊन त्याचा गाभा शोधू पाहणारी, जीवनाचे वेध घेऊ शकणारी दृष्टी जर नरेंद्रास लाभली असती, तर त्याने एकीकडे कालिंदासाशी पैजा मारल्या असत्या आणि दुसरीकडे भक्तिप्रवणतेमुळे ज्ञानेश्वराशी जवळीक साधली असती.’ (रा. चि. ढेरे (संपा.) नरेंद्र विरचित रुक्मिणीस्वयंवर, प्रस्तावना, पृ. ४६)

२) शिशुपालवध - इ.स. १३१३ (श. १२३५) :

शिशुपालवध हा ग्रंथ भास्करभट्ट बोरीकराने लिहिला. याचे मूळ नाव भानुभट होते आणि तो एक वैदिक पंडित होता. बाईदेवव्यासांनंतर पंथाचा तिसरा आचार्य म्हणून त्याला बहुमान लाभलेला होता.

भटोबासाचे शिष्यत्व भास्कराने स्वीकारले तेव्हा त्यांनी त्याचे नाव कवीश्वर ठेवले, पण त्यासोबत तो वागीश्वरही होता. मठापुढे तो पुराण सांगायला बसला की, आसमंतांतले सगळे लोक हातातली कामे टाकून ते ऐकायला प्रवृत्त होत. इतकी त्याची वाणी रसोत्कट आणि चित्रवेधक होती. एकदा भागवत ऐकविल्यानंतर भास्कराने भटोबासांना विचारले, ‘भटो ! आता श्रीगीताव्याख्यान म्हणो ?’ त्यावर भटोबास म्हणाले, ‘तू नको म्हणो: तू म्हणतासि: आन माझे अंतःकरण अवघे चंद्रमय होते : आन बाह्याचा व्यापारू अवघा प्रतिबंधतो: ऐसा रसू वोडवतो:’ असे वेधवंती वक्तृत्व भास्कराजवळ होते. चर्चेमध्ये तर विद्वानांनाही तो

निरुत्तर करून टाकत असे. भास्करभट हा संस्कृतप्रेमी शीघ्रकवी होता. त्यांच्या संस्कृतप्रेमाला शृंगाराचा जोड होती. भटोबासांनीही त्याला 'शृंगारीया कवी' हे बिरुद अर्पण केले.

'शिशुपालवध' लिहित असताना श्रीकृष्णभक्ती, संसारनिवृत्ती आणि विरक्ती यांचे संस्कार मनावर असल्याचे जाणवते. पण या संस्कारांशी विसंगत अशी शृंगारासक्ती त्याच्या मनात कायम याचे भान त्याची शैली वाचकांना सतत देत राहते. या त्याच्या अवस्थेचे वर्णन अभ्यासक 'काव्य वि जोगिणीचा, पण ओठांवर तरंगत असलेला आलापित शब्दसमूह मात्र शृंगारगीताचा' असे करतात. (डॉ. अ. ना. देशपांडे, प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास) १०८७ ओव्यांच्या या काव्याच्या मुळावे आपल्या काव्याचे स्वरूपवर्णन करताना तो म्हणतो,

“म्हणौनि शिशुपालवधी कथा : जे भक्तिरसाची त्रिपथा

किं सोनवै कैवल्यपथा: पाजळिली

किं मुक्तिवनितेची दंतिका: कि ज्ञानांजनाची साळांका

किंवा कैवल्य-मंदिराची पताका: झळाळीत दीसे

ना तरि शांतरसें सपिता: सांसिनली ज्ञानलता

किंवा विवेकाची सौभाग्य-देवता: मूर्त जाली.’

वरील काव्यपंक्तीवरून असे दिसते की, भक्ती आणि शांत या रसांचा आस्वाद घडविणारी काव्य कवीला निर्माण करावयाची आहे. पण प्रत्यक्ष काव्य करताना भक्ती आणि शांत रसांऐवजी शृंगाररस आविष्कार जास्त प्रभावी होत गेला. त्यामुळे १०८७ ओव्यांच्या या प्रबंधात युद्धवर्णनाला केवळ अर्धेच पावणेदोन्हे ओव्या खर्ची घातल्या आहेत. बाकी सर्व ओव्या श्रीकृष्ण-रुक्मिणी यांच्या प्रणयवर्णनात वापरल्या आहेत.

कवीला उत्तम शृंगाराची ओढ इतकी आहे की, विविध दृश्यांची वर्णने मदनप्रवाहाने प्रभावित होत उदा. 'वसंतरतू इतका मातवळा झाला की जड वस्तूंच्या ठिकाणीसुद्धा कामकळा उपजली, इतके कामाचे पिसे लागले. श्रीकृष्णाचे सावळे रूप पाहून वैराग्याला कामकळेचे स्फुरण आले आणि रुक्मिणी कमनीपणाचे डोहाळे उपजले. श्रीकृष्णाच्या उजड्या मूर्तीकडे पाहून ब्रह्मविद्याही डोळे मोडू लागले. सगळी वर्णने पाहून डॉ. अ. ना. देशपांडे म्हणतात, 'कवीला श्रीकृष्णाइतकाच मदनाचाही सहकार आहे.' (डॉ. अ. ना. देशपांडे - प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास)

कवी आपल्या काव्याला 'त्रि पथा' म्हणतो, ते खरे आहे. कारण या ग्रंथात मुख्य प्रवाह अर्धे शृंगाराचा. त्यानंतर थोडा जोराचा प्रवाह तो वीररसाचा आणि आणखी एक लहान प्रवाह आहे तो विरक्तीचा आहे. श्रीकृष्णभक्तीच्या एका मोठ्या प्रवाहात या तिन्ही प्रवाहांचा यथाप्रमाण समावेश काव्यात

कवीने प्रयत्न केला आहे. त्यांचे गुरू आचार्य बाईदेवव्यासांनी 'शिशुपालवधा'ला पंधाच्या दृष्टीने नापसंती दर्शविली. 'शिशुपालवधा'तून महानुभावीय तत्त्वदर्शनापेक्षाही पांडित्य, रसिकता आणि आत्यंतिक शृंगारासक्ती यांचेच दर्शन अधिक घडते. असे मत त्यांनी व्यक्त केले. पण यालाही एक कारण आहे, आणि ते म्हणजे संस्कृत कवींच्या लेखनशैलीचा प्रभाव भास्कराच्या मनावर खूप आहे आणि त्यामुळे आपल्या कवितेला सुशोभित करताना तो जयदेव, माघ आणि कालिदास यांसारख्या कवींच्या शैलीचे अनुकरण करतो, म्हणजे संस्कृत महाकाव्यातील काव्यगुणांच्या अनुकरणाची ईर्ष्या ही भास्करभटांच्या काव्यलेखनात प्रकर्षाने जाणवते. ही गोष्ट भास्करभट 'देखौनि महाकवींचा पंथु । मज होत असे मनोरथु । वर्णावया यादवनाथु। श्रीकृष्णराओ ।' या शब्दांत कबूलही करतो. संस्कृत महाकाव्याच्या प्रेमापोटीच भास्कराचे अत्युक्तिप्रेम हे अलंकार वगैरेच्या रूपाने त्याच्या कवितेत व्यक्त झाले आहे. ही अलंकार योजना रसपरिपोष करणारी आहे. उदा. श्रीकृष्ण निघून गेल्यानंतरचे द्वारकेचे वर्णन पाहाण्यासारखे आहे. 'निघालेया यदुपती । न शोभेचि द्वारावती । जैसी नुसधी शांति । विवेकेवीन ।' शिशुपालवधाची ही कथा त्रिपथा असली तरी तिच्यात हास्यरसाचा किंवा विनोदाचा एक धागा कवीने आणून जोडला आहे. उद्धवाने नारदाची चेष्टा करणे, श्रीकृष्णाने रुक्मिणीला माकड म्हटल्यानंतर तिने चिडून जाणे या दोन प्रसंगात विनोद दिसतो. महाकवींच्या अनुकरणाची ओढ कवीला आहे. त्यामुळे इथे अलंकार आणि शृंगार यांचा अतिरंजित सोस दिसतो. उदा. पांडवांच्या सैन्याचे वर्णन पहा. 'सर्व चातुरंग चाले नीट: जैसी जयाची राजवाट: की घनचक्र उठावले अलोट: काळरात्रिचे:' कधी कधी कवीची रंकवृत्ती जाणवत असली तरी त्याचे व्यक्तित्व आत्मश्रद्धेच्या दीप्तीने उजळून निघालेले आहे असेही दिसते. 'मज नाही मतीचा प्रकाशु। केवि वर्णु राणा परेशु ।' असे म्हणून तो विनयभाव प्रदर्शित करतो.

अतिरिक्त शृंगारासक्तीचा दोष या काव्यात दिसत असला तरी भास्करभटाचा साहित्यशास्त्रीय दृष्टीकोण म्हणून हा ग्रंथ महत्त्वाचा ठरतो. त्यासोबतच भास्कराचे आणखी एक वैशिष्ट्य या ठिकाणी जाणवते की, मराठी साहित्यात भक्तीला रसपदवी देणारा हा पहिला कवी होय.

३) उद्धवगीता / एकादशस्कंध - इ.स. १३१४ (श. १२३६)

भास्करभटाचे गुरू आचार्य बाईदेवव्यास यांनी 'निवृत्तीजोगा नव्हेचि।' असे उद्गार शिशुपालवधाविषयी काढल्यानंतर भास्करभट 'उद्धवगीता' लिहिण्यास प्रवृत्त झाले. 'उद्धवगीता' म्हणजे भागवताच्या एकादशस्कंधावरील मराठीतील पहिले टीकाभाष्य. म्हणून त्याचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे.

श. १२३६ मध्ये लिहिलेल्या या ग्रंथात श्रीकृष्णाने उद्धवास केलेला उपदेश भास्करभटाने ८२७ ओव्यांत सांगितला आहे. श्रीकृष्णभक्ती ही याही काव्याची प्रेरक शक्ती आहे आणि श्रीकृष्ण व उद्धव यांचा संवाद असे या काव्याचे स्वरूप आहे.

'मज नाही प्रेमाचा सौरस्सु । वरि अज्ञानाचा डोळेलांसु ।

तेया केवि आंतुडे मोसू । तेया निरुपणाचा ?'

हा संवाद कवितारूपाने मांडण्यास आपण असमर्थ आहोत असे कवी म्हणतो. पण श्रीकृष्ण निरुपणाचे केवळ एक अक्षरसुद्धा 'संसार-वागुर' चुकविण्याइतके प्रभावी असल्याने कवीने या निरुपणावर प्रबंध लिहिले आहे. आपल्या या रसिक प्रबंधाच्या आकर्षणशक्तीबद्दल मात्र कवीला आत्मविश्वास आहे. तो म्हणतो,

'काइ भवरासि कमळीं । कांही मानिलें हातातलीं

किं कोकिळा रसाळी । नेसो दिघलें

ना तरि मेघमंडळे । काई चातक लांचाविले

किं चंद्रे मुळ पाठविले । चकोरांसि ?'

या कवितालतेवर ब्रह्मविद्येची फुले फुलविलेली आहेत. ही फुले तोडावयास कोण बरे हात पुढे करत नाही ? या साहित्याच्या देवहान्यात प्रत्यक्ष शांतरस अवतरविणारी माझी वाणी कोण बरे ऐकणार नाही ? माझी कविता कोकिळा, किन्नर आणि कलहंस यांना कमीपणा आणणारी आहे. तेव्हा माझे वेधवंतों बरे ऐकायला श्रोते आपणहून येतील. त्यांना विनंती करावयाची काय जरूर आहे ? असे तो म्हणतो.

कवीच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या या दोनपदरी स्वरूपाचा पडसाद 'शिशुपालवधा' प्रमाणे उद्धवगीतेतही उक्त आहे. कवीला फक्त ब्रह्मविद्या नको. त्यासोबत कामतत्त्वही पाहिजे. त्यामुळे शांतरसाचा अनुभव देण्यासाठी लिहिलेल्या या कथेत संधी मिळेल तेथे शृंगाररसाची लयलूट तो करतो. भागवतात ऋष्यशृंगाच्या कथेचे अनुषंगाने फक्त एकच श्लोक आलेला आहे. पण भास्करभटाने मात्र ऋष्यशृंगाच्या या कथेत एका श्लोकासाठी सुमारे बावन्न ओव्या खर्ची टकल्या आहेत. साहजिकच शृंगारात उत्तानतेची झळक आलेली आहे. इतके करून पुन्हा भास्करभट वर म्हणतो की, हा प्रबंध मुनिजनांसाठी, वीतराग्यांसाठी लिहिलेला आहे. या कथेचे निमित्ताने 'म्हणौनि प्रमदाचे गाणे वाणे: नाइकावे ध्यान परायणे' असा कवी उपदेश करतो. पण स्वतः न उन्मादकारी वर्णनाचा पुरेपूर आस्वाद घेतो. यावरून या कवीची शृंगाराची चटक अनिवार्य आणि खंत रुजलेली आहे हे जाणवते. मुळात त्याचा पिंडा हा रसिक कवीचा पिंड आहे, हे जाणवते. या कवीचा शृंगाराचे इतके अनिवार्य आकर्षण आहे की, श्रीकृष्ण व उद्धव यांच्या संवादाचे वर्णन करताना या संवादात भक्तीला, विरक्तीला प्राधान्य आहे हे माहित असूनही हा संवाद ब्रह्मविद्येचा यौवनमद आहे, असे तो म्हणतो.

भास्करभटांच्या मनाला संस्कृतातील काव्यलेखनादर्शाची विलक्षण ओढ आहे. उत्कट भावनाशील आणि चमत्कृति जनक कल्पकता ही काव्याची दोन मुख्य अंगे या त्यांच्या कवितेत बहराला आलेले दिसतात. रुक्मिणी आणि उद्धव यांना श्रीकृष्णाच्या वियोगाचे जे दुःख झाले त्यात भावनेचा जिवंत अंश प्रकट झाला आहे. त्यांचा कल्पनाविलास आकर्षक स्वरूपाचा असून अनेक उत्प्रेक्षा, उपमा, रूपक यांचे रूपाने साकार झालेला आहे; पण त्यात प्रमाणबद्धतेचे भान कविला राहिलेले दिसत नाही.

उद्धव-नारद संवाद आणि श्रीकृष्ण-रुक्मिणी यांच्यातील संवादात थोडाफार विनोदही दिसतो. प्रबंध मराठी वाङ्मयाला विनोदाचे हे अंग नवीन होते. पण हास्यरसाच्या निर्मितीच्या नादात भास्करभटांच्या

औचित्य हानी बरीच झाली आहे.

हा ग्रंथ श्रीकृष्णाने भक्त चक्रवर्ती उद्धवाला वैराग्य, ज्ञान, भक्ती यांचे जे रहस्य सांगितले, जो मोक्षाविषयी उपदेश केला, त्याविषयी विवेचन करण्याकरिता लिहिला आहे. अशा विषयाच्या विवेचनात शांतरसाचे महत्त्व स्वाभाविकपणे आहे. पण तरीही कवीकडून तसा प्रयत्न कितपत झाला, याविषयी साशंकताच निर्माण होते.

पुरूरवाच्या कथेच्या निमित्ताने कवी स्त्रीची भरपूर निर्भर्त्सना करतो. त्यादृष्टीने खालील काव्यपंक्ती पहा.

“हे पापाची उत्तरबेंठ: नरकाची राजवट
मूर्खित्ते वज्रकपाट : कामिनि हे
दुर्गाधिचिये ढाकशाले: अमेध्याचे पहिलें मोप पडिलें
तेया नाव जर्गीं ठेवींले: स्त्रि ऐसे”

असे असले तरी शांतरसाचा संस्कार करण्याच्या दृष्टीने मात्र उद्धवगीता काहीशी फिकीच पडते. कारण कवीच्या मनाचा पिंडच तसा आहे. त्याचा मनःपिंड शृंगाररसाला अतिशय अनुकूल आणि शांतरसाला अतिशय मध्यम आहे. त्यामानाने करुणरसाचा आविष्कार थोडाबहुत चांगला झालेला दिसतो. आपल्याला श्रीकृष्णाचा वियोग होणार या जाणिवेने उद्धवाला जे दुःख झाले ते कवीने परोपरीने आणि प्रभावी पद्धतीने वर्णन केले आहे. उद्धवाची श्रीकृष्णावरील जी मनापासूनची भक्ती आहे तिचे अधिष्ठान या दुःखवर्णनाला मिळाले आहे आणि त्यामुळे त्या वर्णनाला एक भावस्निग्धपणाचा स्पर्श लाभला आहे.

‘उद्धवगीते’चा समारोप करताना भास्कर भट्ट लिहितो

‘पाहुनी ते ते प्रकरण : बोलिलें भक्तिज्ञान लक्षण
ते पांतु विचक्षण : ग्रंथवेत्ते
एकादशेसीं सरिसी : भांजुनि साहित्य देसी
मियां आवरू केले जगासि : ज्ञानामृताचे’

उद्धवगीतेतील भक्तिज्ञानलक्षण हे आपण भागवतातील एकादश स्कंधातील ते ते प्रकरण पाहून लिहिलेले आहे असे कवी म्हणतो, पण त्यात कितपत तथ्य आहे. याविषयी साशंकता निर्माण होते. विचारांचा आराखडा हा ‘उद्धवगीता’ व मूळचा एकादशस्कंध यात अर्थातच स्वाभाविकपणे एकच आहे आणि तसे असणे हे कवी सांगतो, त्याप्रमाणे (पाहुनी तें तें प्रकरण) सुसंगत आहे. दोन्हीतील कल्पनासादृश्यही दाखविता येण्यासारखे आहे. उदा. उद्धवगीतेतील

‘आपुल्लिए दाढे : आपुल्लिचि जीभ रगडे

तरि कोपें दगडगुंडे : घेयावे कवणावरि ?’

या ओवीत एकादशस्कंधातल्या एका ओळीतला विचारच प्रतिध्वनित झालेला आहे. असे वरक थोडेफार सादृश्य जाणवत असले तरी तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने मात्र ‘उद्धवगीते’ची बैठक भागवताहून पुष्कळच वेगळी असल्याचे दिसून येते. भास्करभट्टांनी श्रीकृष्णोद्धव संवादाचा उपयोग श्रीचक्रधरांचे द्वैती तत्त्वज्ञान समजावून सांगण्याकरिता व अद्वैतमताचे खंडन करण्याकरिता केलेला आहे. पण गंमत अशी की, पंथाच्या अभिमानाने मोठ्या उत्साहाने हा कवी द्वैताचे गीत आळवीत असताना त्याच्या तोंडून अधूनमधून एकाद दुसरा अद्वैताचा सूर उमटलेला आहे. काही ओव्यांवर तर अद्वैताची झाक स्पष्टपणे दिसते.

“किंबहुना चराचराचेनि मिसें: पुडतैरैलें चीदप पढीयासे

म्हणौनि मी नव्हे ऐसे : काहीचि नाही

हे सकळै सांडुनि दृश्ये : जिवा होए ब्रह्मोसी समरस्ये

हेचि मोक्षाचे रहस्ये : उद्धवदेवा

या आशकतां उद्धवगीता: प्रबोधु उपजे श्रोतेंयांचिया चित्ता

परब्रह्मोसी होत सायूज्जता : म्हणे कवि भास्करू’

द्वैतवाद हा या कवीच्या जीवनदृष्टीचा एक आवडता भाग असूनही त्यांची जीवनदृष्टी चालता चालता दोन तीन कटाक्ष अद्वैतपादाकडे टाकते हे खरे.

एकूण काय, तर सर्व सामग्री चांगली उपलब्ध असूनही शांतरसाच्या आविष्काराच्या दृष्टीने हा ग्रंथ तसा निष्प्रभच ठरला आहे. पण उद्धवाची श्रीकृष्णावरील अपरंपार भक्ती, तिचे अधिष्ठान यातील दुःखवर्णनाला मिळालेले असल्यामुळे त्या वर्णनात भावस्निग्ध अशी आर्तता आली आहे. याचे महत्त्वाचे कारण कवीच्या मनाला असलेली शृंगाराची आवड.

४) वछाहरण : इ.स. १३१६ (श. १२३८)

कालक्रमानुसार ‘उद्धवगीते’नंतर वछाहरणाचा क्रमांक लागतो. या ग्रंथाचे कर्ते दामोदरपंडित हे होत. भास्करभट्ट आणि नरेंद्र यांच्यापेक्षा दामोदरपंडित हा मातब्बर होता. तो अतिशय पंथनिष्ठही होता. पण त्याहीपेक्षा त्याची पत्नी हिराइसा उर्फ हिरांबिका ही त्यांच्याहून अधिक पंथनिष्ठ होती. तिने नवऱ्याच्या आधीच पंथात प्रवेश केला, भिक्षा केली. पण संसाराच्या आसक्तीपोटी मुलाचे लग्न होईपर्यंत भिक्षा करू नये असे दामोदरपंडितास वाटत होते. पत्नीने त्यासाठी परवानगी दिली. पण मुलाचे लग्न झाल्यानंतरही पंडितांचे मन संसारातून मुक्त होईना. तेव्हां चिडून जाऊन हिराइसा नवऱ्याला म्हणाली, ‘जिये चुलीची खोखादली: तिये चुलीची काई राख खाल:’ या शब्दांनी दामोदरपंडित खडबडून जागा झाला आणि त्याने

लवकरच नागदेवाचार्याजवळ भिक्षा केली.

दामोदरपंडित हा संस्कृततज्ज्ञ आणि संस्कृतप्रेमी होता. त्याचबरोबर तो धर्मचर्चाप्रेमीही होता. त्याच्याबरोबर केसोबास आणि राघवभट ही मित्रमंडळीही शास्त्रसंवादात नेहमी रस घेत. दामोदरपंडिताला गायनकलेचीही जातिवंत आवड होती. 'गीतु विखो' असा चक्रधरांचा पंथात आदेश होता. एकदा असेच दामोदरपंडित गीत आळवीत असताना नागदेवाचार्यांना आढळले. त्याचे मधुर गायन ऐकून नागदेवाचार्यांनी 'पंडिता आजिलागौनि तुज गीत गावया अनुज्ञा गाः' असे म्हणून त्यास गाण्यास परवानगी दिली.

वछाहरणांची रचना दामोदरपंडिताने इ.स. १३१६ मध्ये केली. भागवताच्या दशमस्कंधातील १२, १३ व १४ या अध्यायात अधासुरवध व वत्साहरणाची कथा आली आहे. त्या कथेच्या आधारे दामोदरपंडिताने ५०३ ओव्यांचे हे काव्य लिहिले. महानुभाव पंथातील सर्वच ग्रंथनिर्मितीला श्रीकृष्णभक्तीचा परमोत्कर्ष हा प्रेरक ठरलेला दिसतो. अधासुरवध आणि वत्साहरण या भागवताच्या दशम स्कंधातील कथाप्रसंगांवर मराठीत लिहिलेले हे पहिले काव्य आहे.

वछाहरण किंवा वत्साहरण अशी दोन्ही नावे या प्रबंधकाव्याची रूढ आहेत. वत्साहरण म्हणजे वत्सांचे आहरण. आहरण म्हणजे आणणे. ब्रह्मदेवाने वत्सांचे हरण केले होते. ही कथा सांगणारा हा ग्रंथ आहे किंवा ही कथा या ग्रंथाचा विषय आहे. अधासुरहनन, ब्रह्मदेवाकडून गोपवासरांचे हरण आणि ब्रह्मदेवाकडून श्रीकृष्णाचे स्तवन-असा जो भागवतातल्या दशम स्कंधातल्या बाराव्या, तेराव्या व चौदाव्या अध्यायांतला कथेचा क्रम आहे, तोच दामोदरपंडिताच्या वत्साहरणांत सांभाळलेला आहे. फक्त भागवतातील कथा गतिमान आहे. 'वत्साहरणा'तील कथा थांबत थांबत पुढे सरकते.

महानुभाव पंथाचे तत्त्वज्ञान हे निवृत्तिवादाचे तत्त्वज्ञान आहे. श्रीचक्रधरांचे सूत्र असेच सांगते की, "नीरसाः निरीशाः निराश्रयाः होऊनि असावे" आणि ही निवृत्ती आत्मसात करण्याच्या बाबतीत नरेंद्र आणि भास्करभट्ट यांच्याही पेक्षा दामोदरपंडित हे अग्रणी आहेत. आपल्या प्रबंधरचनेतील कथेचे महत्त्व सांगताना तो म्हणतो, 'उपमा या अलंकारांचा आणि नागर बोलाचा उपयोग करून, ज्यात सर्व रसांचा परिपोष झालेला आहे, अशी प्राकृत लोकांना, सामान्य जनांना आवडणारी कथा लिहिणे आणि तीमधून लोकांचे रंजन करणे हा काव्यलेखनाचा एक मार्ग, तर शृंगारादी नऊ रसांची आसक्ती बाजूला सारून परब्रह्माचे म्हणजे श्रीकृष्णाचे चरित्र, गुणगान करणे हा काव्य लेखनाचा दुसरा मार्ग होय.' दामोदरपंडित या पद्धतीनेच आपले लेखन संतजनांकरिताच केले असल्याचे सांगतो. तो म्हणतो,

'तैसे सकीतुक श्रीकृष्णचरित्र । वर्णिजैल, विचित्र

जेणें चमत्करैल चित्त । संतजनांचे ।'

तो पुढे असेही सांगतो -

पर कुलस्त्रियेची गुणसंपत्ति । भोगावि एकेचि पति

तैसी हरिकथा रसीं रति । भगतावाचौनि नाहि ।'

त्यानी हरिकथारस निर्माण केला आहे आणि या हरिकथारसाचा आस्वाद घेण्याचा अधिकार फक्त भक्तांना आहे.

पंडिताची श्रीकृष्णभक्ती निस्सीम आहे, म्हणूनच त्यांचे म्हणणे असे आहे की, श्रीकृष्णकथा ही नित्यनूतन आहे. सगळ्यातून निवृत्ती आणि श्रीकृष्णाच्या ठायी परमप्रीती या गोष्टी ज्याच्याजवळ आहेत त्याला 'वत्साहरणां'तील श्रीकृष्णकथा श्रवणाने प्रसन्नतेचा, शांतीचा लाभ होणार आहे.

संपूर्ण ग्रंथलेखन करताना दामोदरपंडित आपल्या पारमार्थिक भूमिकेशी एकनिष्ठ राहतो आणि श्रीकृष्णकथा गाताना जराही शृंगाररसाला अवसर देत नाही. आपली परमार्थदृष्टी तो अखंडपणे जागृत ठेवतो. कशाचा आश्रय न घेता तो जी अलंकार योजना करतो तिच्यामुळे त्याच्या परमार्थदृष्टीचे वैभव वाढलेले आहे.

शिवाय या ग्रंथातील काही वर्णनातून दामोदर पंडिताच्या भावगर्भ कल्पकतेचाही प्रत्यय येतो. तर काही वर्णने करताना कवीची प्रतिभा अतिशयोक्तीत रंगलेली दिसते.

उदा. 'एकेकि अवेवीचा बरवेपणिं । मदनाचि किजे उँवालाणी ।
तेया श्रीमुखाचि सारीख वाटली । चंद्रासि कैचि ।'

या ग्रंथातील एका प्रसंगात सगळे गोपाळ हसत खेळत, टाळ्या वाजवीत बकासुराच्या प्रसंगाने दिलेलं हिंमत बाळगून, अधासुराच्या तोंडात शिरले याचे भागवतात साधे, सरळ, निरलंकृत वर्णन आले आहे, हा प्रसंग दामोदरपंडित समर्पक अलंकारयोजनेने विभूषित करतो आणि त्यातून आपल्या काव्य लेखनाशी सुसंगत असा परमार्थही साधतो. दामोदरपंडिताचा मनोहर प्रतिभाविलास या ग्रंथातील वृंदावनवर्णन, यमुनावर्णन व श्रीकृष्णमूर्तिवर्णन या वर्णनातून पाहावयास सापडतो. या वर्णनांना भागवताचा आधार नाही. यातील यमुनावर्णन तर भावपूर्ण आहे आणि ते सुंदर कल्पनांनी नटलेले आहे. आणखी एक वैशिष्ट्य असे की, कवीचं काव्यदृष्टीपेक्षा त्याची परमार्थदृष्टी जास्त प्रभावी आहे. काव्यनंदापेक्षाही ब्रह्मानंद त्याला जास्त प्रिय आहे आणि शृंगारादी रसांपेक्षा त्याला शांताधिष्ठीत भक्तिरसाची जास्त गोडी आहे.

पंडितांची श्रीकृष्णभक्ती निस्सीम आहे तशी अपरंपारही आहे. त्यांच्या 'वत्साहरणां'च्या समग्र कथा प्रवाहात सर्वत्र या भक्तिभावाचा मंद आणि मंजूळ ध्वनी उमटलेला आहे. त्यांच्या मते श्रीकृष्णकथा ही 'नित्यनीतन' आहे. सगळ्यातून निवृत्ती आणि श्रीकृष्णाच्या ठायी परमप्रीती या गोष्टी ज्याच्याजवळ आहेत त्याला वत्साहरणां'तील श्रीकृष्णकथा श्रवणाने प्रसन्नतेचा, शांतीचा लाभ होणार आहे.

'जया सकलापासीनि निवृत्ती । श्रीकृष्णि परमप्रिती
तेचि जन निवति । एणें चरित्रामृतेसी ।'

ईश्वराचे अवतार अनंत आहेत. पण त्यात सहज लीलेने मुक्ती देणारा एकटा श्रीकृष्णच आहे.

'जैसे तरंग सागरा । तैसे अनंत अवतार ईश्वरा

परि लिला मुचिजे संसारा । ऐसा एकु श्रीकृष्णचि होए ।’

म्हणून तर कवी कळकळीने सांगतो की,

सांडा सांडा अन्य भजनें । काई नाईका वेद पुराणें ।

मुचिजे ना आने कव्हणें । एकु श्रीकृष्ण सेवा ’

ज्यांना भक्तिरसात गोडी नसेल आणि ज्यांना शृंगाराची अभिरूची असेल त्यांचीही अपेक्षा ‘सौंदराचा सौंदरू’ असलेल्या श्रीकृष्णाच्या चरित्रश्रवणाने पूर्ण होण्यासारखी आहे.

या ग्रंथातून प्रवृत्ति-निवृत्तीच्या प्रश्नासंबंधी दामोदर पंडिताने केलेले मार्गदर्शन निस्संदिग्ध आहे. ते सांगतात, द्वैता-अद्वैतापेक्षा प्रवृत्ति-निवृत्तीचा प्रश्न अधिक महत्त्वाचा आणि अधिक जिव्हाळ्याचा आहे. मुक्ती मिळवावयाची असेल तर ती निवृत्तीतूनच शक्य आहे. कर्मयोगाचा किंवा प्रवृत्तीचा त्या कामी काहीही उपयोग नाही. असा या प्रश्नासंबंधी अत्यंत योग्य निर्णय पंडितांनी घेतला आहे. ते पुढे म्हणतात की, ‘जे कर्मासक्त आहेत. त्यांना श्रीकृष्णदर्शन’ असंभव आहे. लोकांना ‘प्रवृत्तीचे-मायेचे-देवताराधनेचे स्वाभाविक प्रेम आहे. त्यात पुन्हा तेथे फलप्राप्तीचे आकर्षण आहे. त्यामुळे लोकांची या मार्गावरची आसक्ती दुप्पट वाढली आहे. आता ती कसची सुटणार ?

‘साहाजेचिं आवडे प्रकृति । वरि आईकिली फलांची श्रुति

तेणें दुणावलि प्रिति । ते आतां जिवे न सांडवे ।’

प्रवृत्तिमार्गी लोकांच्या प्रवृत्तीची ओळख पंडित करून देतात आणि म्हणतात,

‘जे प्रव्रत्तले कर्ममार्गी । नवसींए सुति बंधनालागि ।

ते म्हणति मासिलें वीतरागी । सांडिले प्रवृत्तितें ।’

प्रवृत्तिमार्गी लोक निवृत्तिमार्गाचा धर्मनिष्ठ म्हणून उपहास करतात, वेश्यांनी कुलवती स्त्रियांचा उपहास करावा, तशातला हा प्रकार आहे. काही लोक प्रवृत्तिमार्गाचा उपदेश करतात. या मार्गाने आम्ही तरलो असा प्रचार करतात आणि आपसात आपले आपल्यावर दिवे ओवाळून घेतात आणि ब्रह्मविंदाची निंदा करतात, असे सांगून पंडित पुढे म्हणतात, ‘अहो चिखलाने भरलेली वस्तू चिखलाचाच उपयोग करून स्वच्छ करता येईल काय ? ‘असा कर्ममार्गाचा, प्रवृत्तीचा निषेध पंडित करतात आणि निवृत्तीचा पुरस्कार करतात. हा विचार संतत्वाच्या भूमिकेशी नाते सांगतो. संतपणा हा पेटलेला दिवा आहे आणि निवृत्ती ही या दिव्यातली परममंगल अशी ज्योती आहे. प्रवृत्तीच्या पाशांनी बद्ध झालेल्या या जगताला संतत्व हे सदैव, सर्वत्र निवृत्तीच्या अमृतत्वाचा संदेश देत आलेले आहे. पंडितांच्या या ग्रंथात याच निवृत्तीचे निरूपण आहे, म्हणूनच दामोदरपंडित हे महाराष्ट्रातल्या संतकवींच्या परंपरेतील कवी ठरतात.

दामोदरपंडित हे परमार्गाचे अनुयायी होते आणि परमार्ग हा द्वैतीमताचा. त्यामुळे पंडितांच्या वत्साहरणातही द्वैतवादाचे समर्थन आढळते आणि ते स्वाभाविक आहे.

तेव्हा विद्यार्थीमित्रांनो, एक प्रबंधकवी म्हणून दामोदर पंडिताचे नरेंद्र आणि भास्कर यांच्यापेक्षा असलेले वेगळेपण असे चटकन जाणवते.

काही संशोधकांच्या मते 'वत्साहरण' हे काव्य दामोदर पंडिताचे नसून ते केशिराजबासाचे आहे. पण हा ग्रंथ केसोबासाचा असता तर 'मूर्तिप्रकाश' व 'वत्साहरण' यांच्या शैलीत एकरूपता दिसली असती आणि दुसरी गोष्ट अशी की, 'सह्याद्रिवर्णन' हा ग्रंथ खळोव्यासांनी लिहिलेला असला तरी या ग्रंथात त्याने त्याला गुरुस्थानी असलेल्या हिरांबिकेचे नाव घातलेले आहे. तेव्हा यापासून असा बोध घेता येतो की, 'वत्साहरणा'त केशिराजाचे नाव आलेले असले तरी हा ग्रंथ दामोदरपंडितांनीच रचलेला आहे.

५) ज्ञानप्रबोधन - इ.स. १२३१ (श. १२५३)

पंडित विश्वनाथ बाळापूरकर यांनी लिहिलेला १२०४ ओव्यांचा 'ज्ञानप्रबोध' हा ग्रंथही वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. पंडित विश्वनाथ हे आश्वलायन ब्राह्मण. लाड कामराज नावाच्या धनाठ्य व्यापाऱ्याचे ते कोषाध्यक्ष होते. काही कारणांनी त्यांचे कामराजाशी बिनसले आणि कामराजाने त्यांना बंदीत टाकले. कमलाकर नावाचे सत्पुरुष की ज्यांचा अनुग्रह त्यांच्यावर होता, त्यांनी विश्वनाथांना सोडविले. सुटका होताच विश्वनाथांनी गृहस्थाश्रम व संसार दोन्हीचा त्याग केला आणि संन्यासदीक्षा घेतली. शिवव्यासाजवळून मंत्रोपदेश घेतला, तरी विश्वनाथ पहिल्या गुरुविषयी कृतज्ञ राहिले. आपल्या दोन्ही गुरूंना नमन करताना ते म्हणतात,

'तैसे मुनी कमळाकरू । लाऊनी गेला बोधांकुरू ।

तो पाळिला शिवराजें उपचारू । करोनिया ।'

ज्ञानप्रबोध हे गीतेचे पाच श्लोकांवरचे भाष्य आहे. 'ज्ञानप्रबोधाची रचना वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. संपूर्ण प्रबंध हा वैराग्याची व भक्तीची शिकवण देणारा एक सलग ग्रंथ आहे. ग्रंथारंभी भवमोचक शक्तींना व व्यक्तींना लेखक वंदन करतो. नंतर गीतेतील उपरोक्त पाच श्लोकांचे स्पष्टीकरण आणि मग त्या स्पष्टीकरणाचा धागा सांभाळून त्यात वैराग्यपर, भक्तिपर अशा स्वतंत्र विचारांचे व आपल्या भाषेत विरक्तभक्तीचे विस्तृत विवरण असे स्थूलमानाने या 'ज्ञानप्रबोधा'चे स्वरूप आहे. मोक्ष, मोक्ष प्राप्तीला उपकारक असे ज्ञान आणि त्या ज्ञानाची लक्षणे हा 'ज्ञानप्रबोधा'तला प्रमुख प्रतिपाद्य विषय आहे. या बाबतीत आपल्या भाष्याचे स्वरूप सांगताना 'यालागी करोनि गीतेची भिंती । ज्ञानचित्र पाडिले ।' असे तो म्हणतो.

विरक्ती आणि ईश्वरभक्ती यांचे रहस्य सांगणारा आणि त्यांची मोक्षदृष्टीने महती पटवून देणारा 'ज्ञानप्रबोध' हा एक तत्त्वज्ञानात्मक ग्रंथ आहे. या आपल्या ग्रंथाला तो 'परमार्गी ज्ञानाची पव्हे', 'भक्तीची जन्मपत्रिका' 'ज्ञानप्रबोधाचा आरिसा' असे संबोधतो. शृंगारादी रसांचे पोषण करणाऱ्या लौकिक काव्यातील गोडी विश्वनाथांना मान्य आहे. पण त्यांच्या मते अमृतासारखे अंगचेच अमरत्व, अंगचेच मोक्षदायित्व फक्त भक्तिरसाच्या ठिकाणी आहे. आपण ही भक्तीची गोड मंगलदायक कथा 'साहित्याचे बीक' चढवून सांगितलेली असल्यामुळे ती पवित्र आणि सुरस झाली आहे, असा कवीचा आत्मविश्वास आहे. आपला हा प्रबंध 'साहित्यरसा'त घोळून तो रसाळ बनविण्याचा त्याचा प्रयत्न आहे.

‘सिद्धान्त कर्पूरवासें । घोळून साहित्य रसें ।
भावविडा प्रबंधमिषे । स्वामी देईन ।
लटके वाग्जाळ । न बोले पाल्हाळ ।
बोल भावगर्भ रसाळ । तैसे बोलैन ।

या ग्रंथात परमेश्वरावाचून ज्याला काही आवडत नाही अशा विरक्त भक्ताच्या वर्णनाच्या निमित्ताने आलेल्या काही ओव्या अवीट गोडीच्या आहेत.

‘जो नित्यसुखाचा सेवटुं । सदा सेविता सु-रस अ-विट्टु ।
जियाचिया सौंदर्या नाही ओहट्टु । वयसा लोटलिया ।
तयाचें लावण्य नीच नवे । रूप पातां चढतें बरवें ।
तेथचे सौभाग्य कवणा वर्णवे । सृष्टी निरूपम ॥’

या ग्रंथात विश्वनाथांनी ज्ञानलक्षणाचे विवरण केले आहे. आणि अविद्येचे खंडेनही केले आहे. त्यावर ज्ञानेश्वरी आणि अमृतानुभव यांचा बराच प्रभाव जाणवतो. पण याचा अर्थ या ग्रंथात स्वतंत्र विचार आणि स्वतंत्र अनुभव यांची उर्मी नाही असे म्हटले तर ते योग्य होणार नाही. या संतकवीच्या ठिकाणी वैराग्य आणि भक्तीची प्रेरणा जिवंत आहे. त्यामुळेच तर यातील विवेचनाचा कल हा वैराग्य आणि भक्ती यांच्या कलाने अधिक आहे, असे जाणवले. शिवाय हे विवेचन अतिशय उत्साहपूर्ण व वक्तृत्वपूर्ण असे झाले आहे.

विरक्तीची ज्यांना प्रेरणा झालेली आहे, ईश्वराच्या वियोगाचे ज्यांना दुःख झालेले आहे अशा मुमुक्षूंच्या मनाची पकड होईल असे या प्रबंधाचे स्वरूप आहे.

‘निर्वाहापुरता योगक्षेम । करी निहिंसक उद्यम
आगत्य गृहस्थाश्रम । चाळी ऐसा ॥
मीन जाळां सापडंला । वागरू मृग पडिला
गृह बंदीशाळे घातला । अडनी असे
म्हणे यथोनि कै सुटेन । मग योग-सौख्य पावेन ।
गृहमिषें बंदिस्थान । मांडले हे ॥’

अशी ज्यांच्या मनाची संसारविन्मुख व ईश्वरोत्सुक अवस्था झालेली आहे, त्यांच्याच जीवनपंथ ज्ञानप्रबोधातल्या ज्ञानप्रकाशाने उजळून निघणार आहे.

भक्तीप्रमाणे विश्वनाथांची द्वैतनिष्ठाही महत्त्वाची आहे. अद्वैताचे खंडन करून त्यांनी आपल्या द्वैतमताची

प्रस्थापना केली आहे. खंडन मार्मिक आहे. अद्वैतवादाचे खंडन करताना त्यांनी त्यावर काही मर्मभेदक श्रुती केले आहेत. विश्वनाथांनी दैवतमताचे समर्थन केले असले तरी त्यातील काही थोड्या ओव्यांतून अद्वैताचा अगदी अस्पष्टपणे उमटलेला आहे. त्यादृष्टीने पुढील ओव्या पाहाण्यासारख्या आहेत -

‘तरी आत्मवंते भूते । ऐसें घेतलें जयाचेनि चित्ते ।

हेचि वर्ग नरुतें । अहिंसेचे ॥

असो हे भूतजात खेदें । जयाचा आत्मा भेदें ।

ज्ञानसपरिवारी नांदे । तयांचा ठायी ॥’

ल. रा. पांगारकर यांनाही ‘ज्ञानप्रबोधा’तल्या अद्वैत विचारांच्या पाऊल खुणा जाणवल्या. म्हणून असे म्हणतात की, ‘ज्ञानेश्वरांबरोबर विश्वनाथकवी अविद्याखंडना पुरते चिदाकारात वर उडायला गेले. पुढे त्यांना जणु घेरी येऊन ते खाली द्वैताच्या खोड्यात पडले.

प्रबंधाच्या शेवटी कवीने त्याला स्वतःला जे ईश्वरवियोगाचे दुःख झाले, ईश्वराजवळ त्याने कळविले जी याचना केली, त्यांचे वर्णन केले आहे. या वर्णनात आत्माविष्काराचा जिव्हाळा आहे, तो वाचकंना मनाला चटका लावतो.

आत्मनिवेदनामुळे या ग्रंथात जो मूळ शांतरसाचा प्रवाह आहे, त्यास करुणरसाचा प्रवाह मिसळून आहे. त्यामुळे शांत, करुण आणि भक्ती अशा तीनही रसांचा एकत्रित आविष्कार इथे झालेला दिसतो. तसेच विश्वनाथ पंडित या ग्रंथात अद्वैतमताचे खंडन करून द्वैतमताचे समर्थन करतात.

६) सह्याद्रीवर्णन : इ.स. १३३३ (श. १२५५)

साती ग्रंथांत रवळोव्यासाचा हा ग्रंथ सहाव्या अनुक्रमाला येतो. रवळो व्यास उर्फ राघोपाध्याय यांचे असेही त्यांचे नाव आहे. कारण हे मूळचे पाथरीचे. हिराइसा उर्फ हिरांबिका ही त्याची दीक्षागुरू होती. त्यामुळेच तो स्वतःचा उल्लेख ‘हिरांबिकेचा सुतु : रायु येणे नामे विख्यातु’ असा करतो.

५१७ ओव्यांच्या या काव्यग्रंथातील रवळोव्यासाची भूमिका कवीपेक्षाही भक्तीची किंवा उपासकाची अधिक आहे. श्रीचक्रपाणीपासून ते हिरांबिकेपर्यंतच्या गुरुपरंपरेला तो नमन करतो. म्हणतो -

‘म्हणे तुमचेनि प्रसादे पवित्रे । बोलैन श्रीदत्ताची चरित्रे ।
जयाचेनि श्रवणमात्रे । जीव चोखाळती ।’

सह्याद्रीवर्णन म्हणजे सह्याद्रीच्या परिसरात वावरणाऱ्या श्रीदत्तात्रेयांच्या चरित्राचे वर्णन. याच्या श्रवणमात्रे श्रोत्यांची वाणी मंगलरूप व्हावी, ही कवीची अपेक्षा आहे. पण हे वर्णनही मोठ्या भावनात्मकतेने वि-
सजवितो.

‘कनकगिरिचा गाभा सोलुनि । वरि सूर्यप्रभा संचरीनि ।

वोप सारिल्या घोटाळुनि । तन्हीं उपमा नव्हे।’

अर्थात या वर्णनात बरेचसे नरेंद्र-भास्कर आदी कवींचे अनुकरण दिसते.

सह्याद्रिवर्णनाचा मुख्य हेतू वाचक आणि श्रोते यांच्या मनावर ईश्वरभक्तीचे आणि इंद्रियनिग्रहाचे संस्कार करणे हाच आहे.

‘दृष्टीरुपे चित्रही न पाहावे । ऐसी तिये लावविली सवे

निर्विकार स्वभावे । नियमनिली चांगी ।

रसना संयमाचिये बांदीडी । घालीनि रसादि आहार मोडी ।

निग्रहें लवणीही पाडी । तोंडी धुळि तियेचां ।

वोखटे तीरस्कार विरोध । आन कश्मळ नाना दुर्गंध ।

पावतां नाक न मुरडी हा निर्बंध । घ्राणासि केला ।

वाचा मारांक कैसी । जे शब्दवेधीपणें उसासी ।

जियेचिया घायासी । वना पादाचि नाही ।’

कवीच्या या कल्पनाविलासात आणि भावनात्मकतेत साधारणपणा असला तरी हे काव्य प्रखर पंथनिष्ठेने भरून राहिले आहे, हे खरे.

इंद्रियनिग्रहनातून साधावयाच्या परमार्थिकतेला या ग्रंथात महत्त्व आहे. प्रसंगचित्रण आणि व्यक्तिदर्शन या दृष्टीने हे काव्य एकसंध नाही. पण संपूर्ण काव्य परमार्गावरील श्रद्धेच्या सूत्रात गुंफलेले असल्यामुळे त्याला एक व्यापक अधिष्ठान प्राप्त झाले आहे. महत्त्वाचे म्हणजे साती ग्रंथातले हे पहिलेच पूर्णपणे स्वतंत्र असलेले काव्य होय. आणि श्रीदत्तात्रेयांचे स्तोत्र असेच या ग्रंथाचे स्वरूप आहे.

‘सह्याद्रिवर्णना’तली दत्तभक्ती ही सरस्वती गंगाधराच्या ‘गुरुचरित्रा’तील दत्तभक्तीहून प्राचीन आहे. परमार्गातले दत्ताचे स्वरूप थोडे भिन्न आहे. रवळो व्यासांनी वर्णिलेला दत्त हा एकमुखी व दोन हातांचा आहे. दत्ताला परमार्गात अतिशय महत्त्वाचे स्थान आहे. कारण तो ‘या मार्गासी आदिकारण’ असे, म्हणूनच ‘श्रीदत्तात्रेय चरित्र’ हे नाव या काव्याला अधिक समर्पक होईल असे ‘महाराष्ट्र सारस्वत’चे पुरवणीकार डॉ. शं. गो. तुळपुळे म्हणतात. (महाराष्ट्र - सारस्वत - वि. ल. भावे.)

रवळोव्यासांनी आपल्या काव्याला ‘सह्याद्रिवर्णन’ असे नाव दिले आहे. ते या ग्रंथाला कितपत लागू पडते याविषयी थोडी साशंकता निर्माण होते. श्रीदत्तात्रेयाचे चरित्र असे आपण म्हणू. पण ते तरी या ग्रंथात किती आले आहे. याचा विचार करू जाता असे लक्षात येते की, श्रीदत्तांनी अलर्क, कार्तवीर्य व परशुराम

यांच्यावर कृपा केल्याचा फक्त उल्लेख आला आहे. श्रीदत्तात्रेयांच्या निमित्ताने सह्याद्री पर्वताचे शीखरे आलेले आहे. पण दत्तचरित्र असे कुठे दिसत नाही. ५१७ ओव्यांच्या काव्यात दत्ताशी संबंधित अशा फारच कमी म्हणजे अंदाजे पावणेदोनशे निघतील. यात गोविंदप्रभूला मिळालेले शक्तिदत्त श्रीचक्रधरचरित्र आहे. कलियुगवर्णन आहे, गुरुद्रोहाचे भयंकर परिणाम दिलेले आहेत. श्रीचक्रधर भक्तांची झालेली विरहावस्था दिलेली आहे. डॉ. अ. ना. देशपांडे यांच्या मते या गोष्टींनी दत्त सांगता होत नाही. त्यामुळे हा सर्व आशय लक्षात घेता या ग्रंथाला 'सह्याद्रिवर्णन' हे नाव अगुं ठरविले.

खळोव्यास हे श्रीचक्रधरांचे भक्त आहेत. श्रीचक्रधरांच्या परमार्गाचे उपासक आहेत. खळोव्यासांनी रेखाटलेले दत्ताचे चित्र आणि श्रीचक्रधरांनी दिग्दर्शित केलेले दत्ताचे चित्र यात धोड आहे. यासाठी एक उदाहरण पाहू. 'श्रीचक्रधरांचे दत्त हे अलर्काला मातंग वेषात भेटले आहेत. खळोव्यासांनी मातंग वेषाचा उल्लेख टाळलेला आहे. एवढेच नव्हे तर वेदांबद्दल आणि वर्णाश्रमधर्माबद्दल खळोव्यासांनी आदर सूचित केलेला आहे. दत्तांना वर्णादी आश्रमांचे नाव नसले तरी त्यांच्या गळ्यात खळोव्यासांनी असल्याचे वर्णन केले आहे. कलियुगात वर्णाश्रमधर्म लोपल्याबद्दल त्यांनी खंत व्यक्त केली आहे.

७) ऋद्धिपूरवर्णन : इ.स. १३६३ (शक. १२८५)

'साती ग्रंथ'तला हा कालानुक्रमे शेवटचा सातवा ग्रंथ. परंतु गुणानुक्रमे मात्र सहावा ग्रंथ वेगळा आहे. पंडित नारायण व्यास बहाळिये यांनी हा ग्रंथ लिहिला. हा ग्रंथ म्हणजे नारोक्त स्वतंत्र निर्मिती म्हटली पाहिजे. या ग्रंथाची ओवीसंख्या ६४१ इतकी आहे. सुरूवातीला श्रीनागाधि श्रीनागदेवाचार्य यांचे महत्त्व स्पष्ट करून कवीने त्यांना वंदन केले आहे. तसेच परमेश्वराच्या मार्गात वंदन करतो.

आपल्या पूर्वायुष्यात आपल्या हातून घडलेल्या हिंसेचा आणि काही अविवेकी कृत्यांचा किंवा पारंगत दृष्टीने आपल्या अंगी असलेल्या अक्षमतेचा त्यांनी ग्रंथाच्या सुरूवातीच्या भागात उल्लेख केला. परमार्गासारख्या निरुपम मार्गाने जाण्यास आपण अपात्र आहोत, अशी ते मनाची प्रांजळ कबुली देतात.

नारोव्यासाचा हा ग्रंथ दुसऱ्या कोणत्याही ग्रंथाचा आधार नसलेला ग्रंथ आहे. त्याच्या स्वतंत्र प्रसिद्धी तो जन्मास आला आहे. या ग्रंथात वस्तुनिष्ठा आणि आत्मनिष्ठा यांचा संगम सहजगत्या साधला आहे. ऋद्धिपूरवर्णन हा ग्रंथ सुरूवातीपासून ते शेवटपर्यंत आत्मनिवेदनाने पुरेपूर ओथंबून गेला आहे.

ऋद्धिपूराचे दर्शन झाल्याबरोबरच कवीच्या मनाची जी अवस्था झाली ती अतिशय आनंदी उत्कट आहे. ती वर्णन करताना तो म्हणतो,

'जे आर्तासि कारणे : संसारश्रमाचे विसंवणे :

ते श्रीऋद्धिपुर देखिलें तेणें : दुरौनिया ॥

भोळिकारां धांडोलितां राने : जेवि मोळिए जोडले बावर्ने

नातरि दुर्भक्षी पक्वाने : रांकू लाहे ॥
 दारिद्री आडुंखुळे रिद्धी : अनाचार्याने वरीति सिद्धी :
 निःकंचना उपाधिः टाकौनि ॥
 रोगिया अमृतपानु : लाहे तान्हैला जीवनु :
 स्वामी जालेया प्रसनु : जैसें सेवकां होए
 सासुरवासें शिणली : तिये भेटे जेवि माऊली :
 असो हे तैसी परि जाली : श्री ऋद्धिपुर देखिलेआं ।

अशी उत्कटता नागर प्रवेशाचे वर्णन करताना, संत, महिमा गाताना, राजमठ, आरोगणास्थान इ. वर वर्णनाचा साज चढविताना आणि शेवटी श्रीप्रभूमूर्तिवर्णन करून ग्रंथाचा समारोप करताना तशीच जाणवत राहते.

नारायण पंडितांनी ज्या परमार्गाची, ज्या महात्मा पंथाची दीक्षा घेतली, त्याचे सर्वश्रेष्ठ वैशिष्ट्य संसाराची यातायात दूर करणे हेच आहे. या परमार्गाचा महिमा नारायण पंडिताने अचूक शब्दांत आणि यथार्थरित्या गायिलेला आहे.

‘आता अहिंसे निःसंगु । निवृत्ति भक्तियोगु

तो नमस्कारु परमार्गु । दातारांचा ॥’

नारायण पंडितांनी या ग्रंथात सर्वत्र वर्णनविलासाला आत्मप्रत्ययाची बैठक दिली आहे.

ऋद्धिपूर हे महानुभवाचार्य पवित्र धर्मक्षेत्र आणि तीर्थक्षेत्र होय. पंथाची स्थापना आणि श्रीगोविंदप्रभूंचे वास्तव्य या दोन्ही गोष्टी इथेच घडल्याने पंथांच्या दृष्टीने ही पवित्र भूमी मानली जाते. साहजिकच ऋद्धिपुराविषयीचा अपरंपार भक्तिभाव हा या ग्रंथाचा महत्त्वाचा आस्थाविषय आहे. वस्तुनिष्ठा आणि आत्मनिष्ठा या दोन्ही गोष्टींचा सुंदर समन्वय हे या ग्रंथाचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य होय. हा ग्रंथ म्हणजे एक आत्मनिवेदन आहे.

नारायणव्यास हे मूळचे खानदेशातील बाहाळिये या गावचे राहणारे. आपल्या पूर्वयुष्याील आपल्या हातून घडलेल्या काही हिंसक आणि अविवेकी कृत्यांचा त्यांना पश्चाताप झाला. म्हणून त्यांनी परमार्गाची दीक्षा घेऊन संन्यासाश्रम स्वीकारला, त्यानंतर ते ऋद्धिपूर येथे येऊन राहिले. तिथे त्यांचा विश्वनाथ पंडित यांच्याशी संबंध आला. त्यांच्यापासून स्फूर्ती घेऊन त्यांनी हा काव्यग्रंथ रचला.

अलंकारांनी परिपूर्ण अशी सरस रचना करण्याचे सामर्थ्य स्वतःजवळ असूनही नारायण पंडितांची वृत्ती विनयशील आहे आणि आध्यात्मिक सामर्थ्याच्या बाबतीतही त्यांची भूमिका अतिशय नम्र आहे. ‘ईश्वरी ज्ञान हे चांदणे. त्याचा आस्वाद घ्यावयाला जे चकोरपण लागते ते आपल्या अंगी कोठे आहे ? आपण केवळ दगड, त्या चांदण्याने आम्ही केवळ निवणार. त्याचा वेध आम्हांला थोडाच लाभणार ?’ अशी लीनता

दाखवीत आणि समर्पक निसर्ग-उपमाने वापरीत शेवटी या ग्रंथाची फलश्रुती सांगताना ते म्हणतात की 'ग्रंथ सुधाकरासारखा म्हणजे अमृतत्व देणारा आहे.'

वर्णनविलासाला आत्मप्रत्ययाची बैठक आणि वर्णननिरपेक्ष आत्मनिवेदनाला हृदयस्पर्शी निष्ठा. स्पर्श ही या ग्रंथाची वैशिष्ट्ये ठळकपणे जाणवतात.

संपूर्ण प्रबंध अतिशय भावपूर्ण आणि रसमय उतरलेला आहे.

खरे तर नारायण पंडित अतिशय सरस आणि सालंकृत काव्यरचना करण्यात कुशल असण्यातून त्याची वृत्ती मात्र अतिशय विनयशील आहे. पुढील ओवीतून याची प्रचीती येईल.

ऐसा जातंयधु अधस्तुः वरि भवरोगी ग्रस्तु,

तया मज तो वाङ्मला पथु : केवि टाके'

नरेंद्र-भास्कराप्रमाणे रस आणि त्यापासून साधलेले शब्द यांचा नारायण पंडितांनी आपल्या ग्रंथामध्ये घातलेला नसला तरीही त्यांचा हा ग्रंथ भावपूर्ण आणि रसमय उतरला आहे. कारण त्यांचे अंतःकरण रसभरित आहे आणि त्यात उत्कट भाव आहे.

२.२.७ 'साती ग्रंथां' चे विशेष :

आपल्या देशात वैदिक आणि अवैदिक अशा दोन विचारधारा आहेत. त्यापैकी अवैदिक विचारधारेचे पोषण महानुभाव पंथाने केले. अवैदिक म्हणजे मुख्यतः कर्मकांडाला आणि प्रवृत्तिवाद्याला मोक्षप्राप्त करून देण्याची मुळीच महत्त्व न देणारी परंपरा किंवा विचारधारणा.

परमार्ग म्हणजे संसारातून पूर्णपणे निवृत्त होऊन सर्वभावे ईश्वराला शरण जा, ईश्वराला सतेज अर्पण करा, असे लोकांना कळवळून सांगणारा पंथ. हे विरक्तीचे तत्त्वज्ञान मराठी भाषेतून भरघोसपणे उक्तपणे या साती ग्रंथांतून व्यक्त झाले आहे. हे श्रेय चक्रधरस्वामींचे आहे.

कोणताही नवा विचार मांडायचा, तर कोणत्या ना कोणत्या (उपनिषदे, ब्रह्मसूत्रे व गीता) दर्शनमांडायचा, ही या देशातील रूढ पद्धती, पण चक्रधर स्वामींनी हा शिरस्ता मोडला आणि त्यांना जे सांगिते ते स्वतंत्रपणे सांगितले. या त्यांच्या स्वतंत्र काव्यातून त्यांचा आत्मविश्वासच व्यक्त होतो.

पंचकृष्णाविषयीची निस्सीम भक्ती ही या साती ग्रंथांच्या निर्मितीमागची प्रमुख प्रेरणा शक्ती. साती ग्रंथांच्या ग्रंथकारांपैकी नरेंद्र व भास्कर यांची व्यक्तित्वे ही कविताप्रधान आहेत. दामोदरपंडित पुढचे जे कवी आहेत त्यांच्या ठिकाणी कवित्व वृत्तिसोबत संतत्वाची स्निग्ध वृत्तीही दिसते.

साती ग्रंथांची वर्णनशैलीही एक सारखीच वाटते. अलंकारप्रियता आणि अत्युक्तिप्रियता ही कवीजवळ आहे. त्यातील उपमा आणि उपमाने यांचा जर सूक्ष्म दृष्टीने अभ्यास केला तर या सर्व काव्यांतून जो एक साचा आहे त्याची स्वरूपनिश्चिती करण्यास या काव्यग्रंथाची मदत होऊ शकते.